

יעל זרובבל

מדבר, אי, חומה

נופים סמליים והפוליטיקה
של המרחב בתרבות הישראלית

תרגום מאנגלית:

יעל בלבן ויעל זרובבל

מכון בן־גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

Yael Zurebavel

Desert in the Promised Land

Stanford University Press, 2019 (First Edition)

המערכות האקדמיות

מכון בן-גוריון, ספריית חקר

פרופ' גדעון כ"ץ (יו"ר), פרופ' רון חריס, פרופ' פולה קבלו,

פרופ' אורית רוזין, פרופ' זהר שגב

מרכז זלמן שזר

פרופ' ג'רמי כהן (יו"ר), פרופ' גרשון בקון, פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן,
מר יחזקאל חובב, פרופ' אלי לדרהנדלר, פרופ' אפרים שהם-שטיינר

מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן

עורך ראשי: יחזקאל חובב

עריכת לשון: הרצליה אפרתי

הגהה: הדס בלום

עיצוב העטיפה, סדר ועימוד: ספי עיצוב גרפי, באר שבע

הבאה לדפוס: סמדר רוטמן

נדפס בא. ר. שסקין בע"מ

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן
במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 1-146-510-965-978

דנאקוד 10037-1246

תשפ"ג © 2023

כל הזכויות שמורות, תשפ"ג

למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קריית שדה בוקר

ולמרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי

ירושלים

לזכר מיכאל פייגה
עמית, חבר ושותף למסע במרחב
ובנופי הזיכרון, שחיינו נקטעו בלא עת.

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא

חלק ראשון – המדבר – נוף סמלי

25	המדבר כמטפורה היסטורית	פרק 1
25	המדבר ויציאת מצרים	
33	מדבר וגלות	
40	התיישבות וגאולה	
49	קסם המדבר	פרק 2
49	'לבי במזרח'	
51	החיפוש אחר הזהות הילידית	
56	'הבדואי העברי'	
67	פולקלור מדברי	
71	המזרח כבית?	
82	המדבר בשיח ההתיישבות	פרק 3
83	התיישבות וקדמה	
94	מדבר, נווה מדבר ואי	
102	נופים ממוגדרים	
108	ההתיישבות כמאבק	

חלק שני – הנגב – מגמות מנוגדות

119	הנגב בשיח ההתיישבות	פרק 4
119	המדבר – סֶפֶר פנימי	
131	הפרחת השממה	
137	נקודות על המכה	
146	בין סֶפֶר לפריפריה	
152	המתיישבים החדשים	

166	הבדואים בנגב	פרק 5
167	גלות בבית	
170	בין עיזר ל'פזורה'	
183	'הדרום הפרוע'	
194	נופי בראשית: השיח הסביבתי	פרק 6
194	מבט חדש על 'השממה'	
201	'פח הזבל' של המדינה	
208	המרחב האחרון	
216	המדבר בשיח התיירות	פרק 7
216	דימויי המדבר ותיירות הפנאי	
233	ארכאולוגיה ומורשת	
242	אירוח בדואי	
254		אחרית דבר
254	מרחב, נוף סמלי, זיכרון	
257	מדבר, אי, חומה	
271		רשימת המקורות
334		רשימת התמונות
336		מפתח

פתח דבר

ניצני ההתעניינות שלי במדבר בנושא למחקר נבטו לפני שנים, כשקראתי את תיאוריהם של משתתפים במסעות הרגליים למצדה בשנות הארבעים והחמישים של המאה ה-20. ידעתי על הסיכון והקושי שהיו כרוכים במסעות אלה, שהיו למסורת בקרב הנוער העברי בתקופה זו, אך הופתעתי מעוצמת הקשר לנוף המדברי שביטאו המטיילים, ומהתפעמותם מן הטבע הפראי סביבם. בספרי **שורשים משוחזרים**¹ פירשתי מסעות אלה כצליינות חילונית, שהאדירה את הפרשנות ההרואית לסיפור מצדה שהתבסס כמיתוס לאומי. המתח בין הגישה החיובית למדבר והמשיכה לסיורים בו שהנוער העברי ביטא, ובין הפרשנות השלילית למדבר כמרחב עוין שהייתה בלב שיח ההתיישבות הציונית, סקרן אותי. כמי שגדלה והתחנכה בארץ בשנות החמישים למדתי שהפרחת השממה היא משימה לאומית. בכל יום שישי, בטקס קבלת השבת בבתי הספר, שלשלו כל ילדה וילד כמה אגורות לקופסת הקרן הקיימת לישראל כתרומה אישית ל'גאולת הארץ'. קבלת השבת ציינה את המעבר מחול לקודש בבית הספר הממלכתי והכללת טקס התרומה לקק"ל במסגרת זו הדגישה את הממד המקודש של יישוב הארץ בתרבות הלאומית החילונית.

הרעיון שהמדבר הוא נושא מעניין למחקר הבשיל בי בהדרגה במשך שנים, בעודי חוקרת קשת של נושאים הנוגעים לתהליך התגבשותם של הזהות העברית, זיכרון לאומי ופרקטיקות של הנצחה בחברה הישראלית. בחירתי במדבר ייצגה עבורי מפנה בנושא מחקר – מתפיסת זמן היסטורי וזיכרון לתפיסת המרחב, אך גם הצביעה על מעבר מחקר תופעה שתפסה מקום מרכזי בתרבות הישראלית – מיתוסים לאומיים – לחקר נושא שנותר בשוליים – המדבר. עם התקדמותי במחקר התברר לי שתפיסות המרחב של החברה היהודית בישראל קשורות אף הן קשר הדוק לזיכרון העבר כנוף סמלי, כפי שמצאתי בחומרים שבחנתי מתקופת העליות הציוניות וההתיישבות היהודית לפני הקמת המדינה. כמו במחקרי הקודמים, גם כאן היו המורכבות של הפרשנות התרבותית והאמביוולנטיות שהיא ביטאה בנוגע לשאלות הזהות הישראלית ומקומה של ישראל במזרח התיכון מקור משיכה לפרויקט המחקר הזה, שהתרחב במשך השנים.

כשהתחלתי במחקר לא ייחסתי חשיבות רבה לחוויות המדבר הפרטיות שלי, אך עם הזמן התבהר לי כי הממד הביוגרפי האישי מתכתב עם היבטים שונים של

מחקרי.² בשנות השישים השתתפתי כנערה במסע רגלי במדבר למצדה. הרושם העיקרי שנחרט בי, יותר מן הצעידיה במהלך המסע, היה ההתעוררות בטרם שחר והטיפוס על ההר כדי לצפות בזריחה. לראשונה למדתי אז להעריך את יופיו של הנוף הפתוח של המדבר ושל מראה ים המלח המשובץ בו. מאוחר יותר, בעת שירותי הצבאי, חוויתי רגשות מעורבים ביחסי למדבר. בסיום קורס קצינות ניתנה לי האפשרות לבחור היכן לשרת ובחרתי במרחב שלמה שבדרום סיני, הנקודה הרחוקה ביותר ממרכז הארץ. החיים על החוף במדבר סיני היו בעלי אופי שונה ומיוחד, והיה הרבה קסם במקום שהתאים יותר לאתר נופש מאשר לבסיס צבאי. צפינו מרחוק בלדואים שחיו באזור. מגעיי אתם הוגבלו להזדמנויות שבהן הצטרפתי לרופאים ישראלים בשירות המילואים כדי להגיש סיוע רפואי לבלדואים שחיו במקומות נידחים בחצי האי. לא הייתי מודעת אז לממד הפוליטי של המצב: לא חשבתי על משמעותו לבלדואים ולא הרהרתי בשאלה כיצד הם רואים אותי, קצינה במדים שהיא חלק מהנוכחות הצבאית באי. חוויותי בתקופה זו הושפעו מהתפיסה הרומנטית של המדבר כמייצג את הניגוד לחיים בערים או בפרברים, שאותם הכרתי מקרוב. ההזדהות שלי עם המדבר באותה תקופה התבררה לי שוב, לאחרונה, כשחברתי אורית מצאה תצלום ששלחתי לה, שבו אני יושבת על אדמת המדבר הצחיחה ומאחוריו ההקדשה בכתב ידי: 'לאורית מ"המדברית"'.²

השקפה זו השתנתה מן היסוד כשעברתי לשרת כקצינת סעד ('תנאי שירות', כיום) ביחידה קרבית שהוצבה בלב סיני בתקופת מלחמת ההתשה. כאן היה הנוף המדברי קודר ושומם, האקלים קיצוני, תנאי החיים קשים, והחול שבוססנו בו חדר לבגדים, למגורים ולמזון. בביקורי פצועים מהיחידה שבה שירתתי נחשפתי למחיר האישי הכבד ששילמו החיילים הלוחמים. החיבור בין המדבר כאתר קרבות וביקורי הפצועים בבתי החולים גילה לי פן אחר של המרחב המדברי. במבט לאחור ברור לי שגם חוויות מוקדמות אלה מילאו תפקיד, גם אם לא מודע, בבחירתי להתמקד בנושא זה.

בתחילת מחקרי התמקדתי בהבניית התרבותית של המדבר כנוף סמלי המעומת עם היישוב היהודי. בשיחות שקיימתי עם עמיתיי ההיסטוריונים טענו אחדים שאי אפשר לדון במתח שבין המדבר ליישוב ברמה מופשטת, וכי יש להתמודד עם המציאות המורכבת במרחב המדברי. ההיגיון שבטענתם שכנע אותי להרחיב את המחקר ולכלול בו היבטים היסטוריים, חברתיים וסביבתיים של הנגב, האזור המדברי שחשיבותו עלתה משנות הארבעים של המאה ה-20. מפנה זה הוסיף שנות עבודה שבהן התעצב הספר במתכונתו הנוכחית.

2 לדיון רחב יותר בהקשרים האוטוביוגרפיים של עבודתי המחקרית, ראו זרובבל, 'החיים בריאלוג'.

ברגעי תהייה על התהליך המורכב של כתיבת הספר חששתי שהתנסותי האישית נהיית לשחזור מטפורי של נדודיהם של בני ישראל במדבר בדרכם לארץ המובטחת. תחושה זו אולי מהדהדת בכותרת המקורית של הספר במהדורתו באנגלית – *Desert in the Promised Land*.³ יתר על כן, במשך תקופה זו עשיתי הפסקות מספר, שבהן פניתי לפרויקטים מחקריים אחרים, ועם סיומם חזרתי אל המדבר. ספר זה מציין לפיכך את סיומו של מסע מחקרי ארוך, אך גם את הפתיחות של המרחבים המדבריים שחותרת תחת הצבת קווים וגבולות, וביניהם גם תחושה של סיום. התהליכים השונים שמתוארים בספר זה ממשיכים להתרחש במדבר והיחסים הדינמיים ביו המדבר ליישוב מעידים שהסיפור לא תם.

מחקר זה קשור קשר הדוק לזכרו של עמית יקר וחבר קרוב, מיכאל פייגה, שנהרג בפגיעו טרור בשרונה שבתל אביב ביוני 2016. מיכאל ואני היינו שותפים להתעניינות עמוקה בחקר הזיכרון הקיבוצי ותרבות ההנצחה בישראל וביחסי הגומלין שבין ההיסטוריה, הלאומיות והפוליטיקה, וכן לייצוגי המרחב בתרבות הישראלית. בכל עת ששהייתי בישראל נהגנו להיפגש ולדון במחקרים שבהם עסקנו; בשיחות אלה עלה גם הדיון הבלתי נמנע בפוליטיקה הישראלית ובסכסוך הישראלי-פלסטיני. כשהתכוננתי לערוך תצפיות באתרים בנגב, פניתי למיכאל, שהתגורר עם רעייתו נורית ושלוש בנותיהם בקמפוס של אוניברסיטת בן-גוריון בקריית שדה בוקר והוא סייע לי בתקופת שהותי שם. מיכאל ליווה אותי בהמשך מחקרי ואף ארגן כנס בנושא 'המדבר בדמיון הציוני', שבו הצגתי את עבודתי לצד הרצאות נוספות בנושא. הספר הזה מוקדש לזכרו, בצער עמוק על שחיי נקטעו באירוע אלים במסגרת סכסוך הדמים המתמשך, שהוא עצמו האמין שחובה להביא לפתרונו בדרכי שלום, ובהערכה רבה לעבודתו המדעית, שהדיה ימשיכו להשפיע על המחקר בתחום לימודי ישראל גם בדורות הבאים.

מוסדות מספר סייעו לי במהלך עבודתי על הספר. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב סיפק לי מקום מושב וסביבה מסבירת פנים ב-2005, ובמרוצת השנים חזרתי לשם לכנסים, להרצאות ולסדנאות שונות. תושבי הנגב שאתם שוחחתי על מחקרי חלקו עמי את מחשבותיהם על המדבר ואת יחסם, המורכב לעתים, למרחב שבו הם חיים. תובנותיהם העשירו את מחקרי אוניברסיטת רטגרס בניו ג'רסי, ביתי האקדמי, תמכה במחקרי בנדיבות. זכותי לשהות תקופות מחקר פוריות כעמיתה במרכז כ"ץ ללימודי יהדות מתקדמים באוניברסיטת פנסילבניה ובמכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים, ובמהלכן עבדתי על פרקים שונים בספר. לבסוף, קבוצת המחקר המרתקת על זיכרון קולקטיבי ועל זיכרונות נגדיים שקיימנו במרכז ללימודי יהדות

ע"ש אלן וג'ואן בילדנר באוניברסיטת רטגרס העניקה לי מסגרת אינטלקטואלית מעשירה ותומכת בשלב הסופי של כתיבת הספר.

בין עמיתי הרבים שעמם שוחחתי על היבטים שונים הקשורים לספר אני מודה בייחוד לדרק פנסלר, גלית חזן-רוקם, ארו צפדיה, יובל ג'ובני, ג'ונתן גריבץ, אורית רוזין, יעקב ידגר, תמר כתריאל, פנינה להב, ולקוראים עלומי השם שסייעו לי בהערות מועילות בשלבים שונים של העבודה על ספר זה. תודתי נתונה גם לאילנית בן-דור, שסיימה את עבודת המוסמך שלה על חוות בודדים בנגב כאשר התחלתי בעבודת השדה שלי וסייעה לי בשלב מוקדם של מחקרי. אני מודה לדביר צור, עינב מלמד, לי רוטברד ועמרי גרינברג שסייעו לי כעוזרי מחקר בשלבים שונים של עבודת המחקר, ולאיתי ארצי שסייע לי בתבונה ובחריצות בשלב החשוב של השלמת כתב היד והגשתו לדפוס. אני אסירת תודה לידידתי בתיה דונר, שעבודתה החלוצית על ייצוגים חזותיים של תרבות ישראלית הייתה לי מקור השראה, על תובנותיה והצעותיה, ולמיקי קרצמן ולאורן יפתחאל על הנדיבות שבה חלקו עמי את תצלומיהם. חברותי זיוה גלילי, ורה (ריבי) תירוש, אורית זסלבסקי, אילנית פלמון וג'נט תיאופאנו ליוו אותי במסלול הארוך של המחקר בחום ובתמיכה, שהיו לי מקור עידוד גם ברגעים שבהם תהיתי אם אבדה לי דרכי במדבר.

אביתר, שותפי לחיים, התייצב לצדי כסלע איתן, תומך בלתי נלאה באהבתו ובאמונתו בעבודתי, וליווה אותי בדרכי מול אתגרים צפויים ובלתי צפויים. כמו תמיד, הפקתי רווח והנאה משיחותינו המתמשכות סביב שולחן 'בית הקפה' שבביתנו ובטיולי הליכה ארוכים בשעות בין הערביים. בתי נגה ובני נועם ליוו אותי, פיזית ומטפורית, בנקודות שונות במסעי במדבר באהבה, בתבונה ובמידה לא מבוטלת של הומור.

אין מקום הולם יותר לפרסום המהדורה העברית של הספר מבית ההוצאה במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות שבמדרשת בן-גוריון בקריית שדה בוקר בשיתוף עם מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי. כאן ביילתי בשלב החשוב של עבודת השדה ושבתי לבקרו במסעותיי במדבר ובאירועים שונים. נוף המדבר המרהיב שנשקף מהצוק שבו ממוקמת מדרשת שדה בוקר היה מקור השראה אישי ואקדמי שליווה אותי בשנות הכתיבה ובהרצאותי על משמעות המדבר. השיתוף עם מרכז זלמן שזר משקף את המגמה הבין-תחומית של עבודתי וחשיבות המימד ההיסטורי בניתוח המרחב כטקסט סמיוטי. תודתי מעומק הלב נתונה לעופר שיף, שעמד בראש ההוצאה של המכון, על ההתעניינות בספר ועל העידוד להוציא אותו לאור במהדורה עברית ולחברי המערכת האקדמית של המכון והמערכת האקדמית של מרכז זלמן שזר על תמיכתם בפרויקט זה. לסמדר רוטמן, ליחזקאל חובב, להרצליה אפרתי ולהדס בלום על המחשבה וחדות העין בעריכתו של כתב היד והבאתו לדפוס.

כשעמוס עוז יצא מביתו שבערד לטיול בוקר במרחבי המדבר, הוא ציין את המעבר החד מן השטח העירוני לגוף המדברי שמסביב: 'המדבר מתחיל כאן, בסוף הרחוב שלי'. עוז התפעם בטיול הבוקר שלו מהמרחבים הפתוחים ומגוני המדבר, מדמות אישה בדואית חומקת באופק, מריחות האדמה ומגללי הצאן והטל. כל אלה עוררו בדמיונו חזיונות מתקופת המקרא. מראה תרמיל פגז חלוד המושלך לצד הדרך הוציא אותו מהלך הרוח המהורהר שבו שקע ומתחושת השלווה, אך הוא נפנף מחשבות טורדניות אלה וחזר להתמקד בשקט המדבר. בשובו לעיר התפוגגה הרגיעה בהדרגה עקב נביחות כלבים שקידמו את פניו, שאון המכוניות, ויכוח נרגן בין שכניו על שיחות השלום עם הפלסטינים ודיווח בחדשות הבוקר על פיגוע טרור נוסף. ככל שהתארך היום, השכיחה נוכחותו המעיקה של החום את חוויית הפתיחות אל הסביבה המדברית. האור המסמא, החום המתעצם ורוח הקדים שנושאת עמה אבק אילצו אותו לסגור את חלונות ביתו ולהגיף את התריסים. עוז ציין את ההישג ההתיישבותי שבהקמת העיר ערד בלב המדבר, הישג שהוא ייחס לחזונו של מתכנני העיר ולפתרון בעיית המים באמצעות מוביל המים הארצי. גם הגינה הקטנה בחצרו התאפשרה בזכותה של שכבת אדמה פורייה שהובאה לערד והונחה על אדמת המדבר הצחיחה, פעולה שעוז דימה לחבישת תחבושת על פצע פתוח.¹

הדקויות שבתיאור מגעו של עוז עם הסביבה המדברית מתחברות עם מוטיבים מרכזיים בספר שלפניכם. ערד אמנם שוכנת בלב האזור המדברי שבדרום הארץ, אך המדבר והיישוב מוכנים כקטגוריות מרחביות מובחנות: המדבר מתחיל במקום שבו היישוב מסתיים. העיר המדברית מדגימה את ההבניה התרבותית של הניגוד ביניהם. המעבר ממרחב אחד למשנהו בולט לעין ואף מעורר תחושות ותגובות שונות. הפתיחות, השלווה והבדידות שעוז חווה במדבר מעומתות עם החיים העירוניים הצפופים והמרעישים, אך המדבר קשור גם ליסודות אלימים של הטבע, שמאיימים לפלוש למרחב המיושב והתרבותי ולחדור לפרטיות ביתו. אדמת המדבר הצחיחה מציבה מכשולים לפני חזון ההתיישבות, אך אינה יכולה לעמוד בחשיבה המקורית של המתכננים ובתושייה ובהתמדה של המתיישבים שמפריחים את השממה ומיישבים את המדבר. הנוף המדברי שמתחבר עם האבות התנ"כיים קשור בקשר הדוק גם להיסטוריה רויית המלחמות של ישראל, והנוכחות הצבאית הבולטת בו מזכירה שטרם נמצא פתרון לסכסוך הנמשך של מדינת ישראל עם מדינות ערביות ועם הפלסטינים.

המשמעויות המורכבות והמנוגדות של המדבר והתפתחותן בתרבות העברית משלהי התקופה העות'מאנית ותקופת המנדט הבריטי ואילך נבחנות בספר זה בראייה היסטורית רחבה ובאימוץ גישתו של אנרי לפבר (Lefebvre), הבוחן את המרחב דרך עדשת הייצור התרבותי שלו ו'הקוד המרחבי' שאופייני לאותה תרבות.² לפיכך נקודת המוצא כאן איננה המדבר הגאוגרפי אלא ההבניה התרבותית של המדבר כ'נוף סמלי'.³ הדיון מתמקד בגישות השיח ובפרקטיקות השונות שהתפתחו בחברה היהודית בפלשתינה ולאחר מכן בחברה היהודית במדינת ישראל, ובקשרי הגומלין בין הממדים הפיזיים, המנטליים והחברתיים שתרמו לאופנים שבהם יהודים ציונים תפסו, פירשו ועיצבו מחדש את המרחב.⁴ חקר המדבר כנוף סמלי מעניין במיוחד לנוכח הדגש של הציונות על ההתיישבות הן כחזון לאומי הן כדרך פעולה. ב'קוד המרחבי' של החברה היהודית הציונית בארץ שימשו המושגים 'מדבר' ו'יישוב' כנופים סמליים מרכזיים, והם הוגדרו זה כנגד זה. התרבות העברית הציונית הבליטה את היישוב היהודי ואת פעולת ההתיישבות בארץ והתייחסה למרחב המדברי כמעין רקע להם. בספר זה מוצגת נקודת מבט הפוכה לבחינת היחסים בין היישוב למדבר, שמציבה את המדבר במרכז הדיון. גישה זו חושפת את האמביוולנטיות התרבותית ואת המתחים בין גישות השיח השונות ביחסן למדבר, מתחים שמתעמעמים או נשארים סמויים כאשר המדבר נותר בשולי הדיון.

המונח המקראי 'מדבר', שמקורו בארמית, מתייחס לאזור בלתי מיושב ולא-מעובד שאפשר לנהוג אליו את הצאן למרעה, אך הוא משמש גם כמונח נרדף ל'שימון, מקום שומם וצחיח, שאין בו כל צמחייה'.⁵ בעברית הישראלית המילה 'מדבר' מציינת אזור צחיח המאופיין בגשמים מעטים ובצמחייה מוגבלת, והשימוש בה נרחב יותר ממילים מקראיות אחרות כגון צִיָּה ושימון, שקיבלו צביון ספרותי.⁶ הצירוף המקראי 'מִדְבָּר שְׁמָמָה' (יואל ב ג) שהיה ביטוי אהוד בעברית של תקופת

2 לפבר, 'ייצור המרחב; על המושג 'הקוד המרחבי', ראו עמ' 16.
 3 על 'נופים סמליים' ראו גם מיינינג, נופים רגילים, עמ' 2-3; קוסגרוב, נופים סמליים, עמ' 13, 17-18. לתפיסה של 'מרחב אקספרסיבי' ראו ווטרס, דרכי מקום, עמ' 215; אברנדן, ההבניה החברתית של הטבע.
 4 לפבר, 'ייצור מרחב, עמ' 11-27.
 5 גור, מילון, עמ' 478; אבן-שושן, המילון החדש, ב, עמ' 630. ראו, לדוגמה, הפסוקים וַיִּנְהַג אֶת-הַצֹּאן אַחַר הַמִּדְבָּר' (שמות ג א) ו'לְכַתֵּךְ אַחֲרֵי בְּמִדְבָּר בְּאֶרֶץ לֹא זְרוּעָה' (ירמיהו ב ב). לדיון נרחב יותר, ראו הראובני, מדבר ורועה, עמ' 23-30; וכן טלמון, 'מוטיב המדבר'.
 6 למשמעות המילים 'שימון' ו'ציה' ראו גור, שם, עמ' 380, 853; אבן-שושן, שם, ב, עמ' 513; שם, ג, עמ' 1131. מונחים אלה מקובלים בעברית הספרותית ומציינים משלב ספרותי גבוה יותר מהמונח 'מדבר'.

היישוב, הדגיש את תפיסת המדבר כאזור שומם וחרב.⁷ עם זאת, כנגד התפיסה של המדבר כמרחב שומם וריק שמוגדר על דרך השלילה מול היישוב, אפשר לפרש את הקרבה הלשונית שבין דָּבָר ודיבור ל'מדבר' כמצביעה על כך שלמרחב המדברי יש זהות ותוכן משלו. הקשר בין דיבור (מילים) למדבר בולט במעמד הסנה הבוער ובמתן התורה במעמד הר סיני בסיפור המקראי.

המונח 'יישוב' מציינ מרחב מיושב ומתורבת שמוגדר, בין השאר, גם על ידי ניגודו למדבר.⁸ בימי הביניים הורחבה משמעותו לציון קהילה יהודית שחיה בקרב אוכלוסייה לא־יהודית.⁹ התפתחות זו רומזת על ההקבלה הסמלית שבין 'מדבר' לחברה הלא־יהודית שסובבת את הקהילה היהודית. בעברית המודרנית משמש המונח 'יישוב' לתהליך יישוב הארץ (התיישבות) ולתוצאתו (מקום יישוב), לצד נגזרות נוספות מאותו שורש לסוגי התיישבות מסוימים (מושבה, מושב).¹⁰

אפשר להצביע על הקבלה בין יחסי המדבר עם היישוב להבחנה המושגית שבין 'מרחב' (space) ל'מקום' (place), לשיטתו של הגאוגרף ייִפו טואן (Tuan),¹¹ אך גם על הבדלים הנובעים מהאפיונים הייחודיים של התרבות העברית. כך נמצא את המשמעות המיוחדת של המדבר ואת ההעצמה של מוטיב המאבק ביחסים שבין המדבר ליישוב בהקשרים שונים. המתח שבין תפיסת המדבר כמרחב שהוא במהותו 'ריק' ומוגדר על דרך השלילה ובין התפיסה שלו כמרחב בעל אופי ייחודי, גם אם הוא שונה מן המקום המיושב, חוזר ועולה בדיון בפרקים שונים בספר. יתר על כן, למונח 'יישוב' יש משמעות מורכבת בתרבות העברית שמייחסת

7 ראו הערך 'שממה' בתוך גור, שם, עמ' 1043; אבן־שושן, שם, ד, עמ' 1386. גור מציינ ש'מדבר שממה' הוא היפוכו של 'יישוב'. ראו גור, שם, עמ' 379.

8 להתפתחות הלקסיקלית של מונחים הנגזרים משורש יש"ב, ראו כוזר, 'תחדישים', עמ' 37, 46-45. במילונו של יהודה גור היישוב מוגדר כ'מקום נושב, כפר, עיר, מושבה, לא מדבר שממה' וכ'חלק מהעולם הנאור, התרבותי'. גור, שם, עמ' 379. בדומה, אבן־שושן מגדיר שלוש משמעויות למונח יישוב: הראשונה מתייחסת ל'אוכלוסייה, כלל התושבים'; השנייה ל'מקום המיושב ע"י אנשים'; והשלישית 'מקום תרבות וחיי חברה מתוקנים'. אבן־שושן, המילון החדש, ב, עמ' 512.

9 גם המושג הימני־ביניימי 'חרם היישוב' נשען על המשמעות של יישוב כקהילה יהודית, וכן הביטוי 'אדם מן היישוב', שמאשש לא רק את השתייכותו לקהילה אלא גם את היותו 'אדם תרבותי', אדם שחי חיי חברה תקינים', וכן מי שאיננו פרא. ראו אבן־שושן, שם, ב, עמ' 512; גור, שם, עמ' 379. שלא כמו הערך המוסף למונח זה בעברית, המונח 'יישובניק' התפתח בידיש לציון יהודי כפרי פשוט וחסר השכלה שגר בקרב אוכלוסייה כפרית לא־יהודית, ולפיכך יש לו משמעות מנמיכה. ראו אבן־שושן, שם. אני מודה ליעל חבר ולפול גלטר על עזרתם בפירוש המושג בידיש.

10 לדיון נרחב יותר במונחים שמתייחסים לתהליך היישוב ולצורות יישוב מסוימות שהתפתחו מאותו שורש, ראו כוזר, 'תחדישים'.

11 טואן, מרחב ומקום; ראו גם דה סרטו, פרקטיקה של היום־יום, עמ' 117.

חפיפה מסוימת בינו ובין משמעותו הרחבה של המושג 'מקום', כפי שהיא עולה בדיונם של זלי גורביץ' וגדעון ארן.¹² הבחירה במונח 'היישוב' ככינוי הקולקטיבי של החברה היהודית בפלשתינה בשפה העברית מדגישה את המעמד המועדף של קהילה זו לעומת קהילות יהודיות אחרות, מעמד שאינו דורש ציון גאוגרפי מיוחד; תופעה זו מקבילה ליידוע של 'הארץ', שמצביע על מעמדה הייחודי של ארץ ישראל.¹³ ההתייחסות לביטוי 'תקופת היישוב', מונח היסטוריוגרפי שמציין את התקופה שמראשית העליות הראשונות בשנות השמונים של המאה ה-19 ועד לייסוד המדינה ב-1948, חיוקה מגמה זו.¹⁴

שני החלקים של הספר מציינים את המסגרת ההיסטורית הרחבה של הדיון בתפיסות המדבר. החלק הראשון עוסק בפרשנויות השונות שניתנו למדבר כנוף סמלי בשנים המעצבות של התרבות העברית – שלהי התקופה העות'מאנית ותקופת המנדט – ומתמקד בתפיסתו כמרחב שמחוץ ליישוב היהודי. החלק השני של הספר בוחן את היחסים בין המדבר ליישוב לאחר הקמתה של מדינת ישראל, ומעביר את המוקד לאזור המדברי בנגב שנכלל בשטחה.

בפרק הראשון אני פותחת את הדיון בשאלה כיצד המרחב והזמן שזורים זה בזה בתפיסות הנוף הסמלי של הארץ. למדבר יש תפקיד מרכזי בסיפור המקראי של יציאת מצרים, שמתאר את החוויה המכוננת של בני ישראל במסעם ממצרים, ארץ הגלות, לארץ המובטחת.¹⁵ המדבר המשתרע בין מצרים לכנען משמש מרחב ספיי (לימינלי) שמאפשר התגלויות אלוהיות וטרנספורמציות מרחיקות לכת. על פי הסיפור המקראי, השהייה במרחב ביניים זה והתמורות שחוו בו היוצאים ממצרים הכשירו אותם לכניסה לארצם המיועדת. מותם של בני 'דור המדבר' המצולק מחוויית העבדות, צמיחת דור חדש וחופשי וקבלת התורה ועיקרי אמונה משותפת יצרו את התנאים ההכרחיים להתהוותו של עם שיהיה ראוי לכניסה למקום שיועד לו.

כנגד משמעות זו של המדבר בסיפור המקראי, הזיכרון היהודי נושא עמו עוד משמעות, שונה, שמעוגנת ב'נרטיב הדעיכה' היהודי ונוצרה בזיקה לתקופת הגלות. הזיכרון הציוני הדגיש את השלכותיה השליליות של הגלות, שהתאפיינה בחיי פזורות יהודיות בארצות שונות, על קיום היהודים כעם, והחזון הציוני קרא

12 ראו גורביץ' וארן, 'על המקום'. ראו גם מאן, מרחב ומקום.

13 על המשמעות המועדפת של הבלתי מסומן, ראו א' זרובבל, מובן מאליו.

14 המגמה ההיסטוריוגרפית הציונית במונח 'תקופת היישוב' מובלטת על ידי הגדרת החברה היהודית הטרנס-ציונית בפלשתינה שתחת השלטון העות'מאני במונח 'היישוב הישן'. להערכה היסטורית וביקורתית של הניגוד בין היישוב הישן ל'חדש' ראו קניאל, במעבר, עמ' 21-34; ברטל, גלות בארץ, עמ' 74-89. בספרות המחקר מסתמנת לאחרונה מגמה להשתמש במונחים אוניברסליסטיים יותר (כגון התקופה העות'מאנית ותקופת המנדט).

15 גורביץ' וארן, 'על המקום', עמ' 15.

לשיבה למוולדת כמעשה של תיקון המוביל לגאולה.¹⁶ תיירים יהודים שביקרו בארץ והמתיישבים הציונים הבליטו גם את השפעת היעדרם של היהודים על נופי הארץ שהביאה להרס ארץ האבות: מהמקום היהודי הפורה והמתורבת בתקופה הקדם-גלותית הייתה הארץ למרחב שומם, שאותו הם כינו 'מדבר', 'שימון' או 'מדבר שממה'. יותר משנתכוונו לתיאורי נוף מוחשי, ביטאו מונחים אלה את ההתייחסות לגלות כשממה מטפורית ואת התפיסה של המרחב הלא-יהודי שהקיף את היישובים היהודיים כמדבר סמלי, תוך כדי הדגשת יחסי הניגוד והעוינות ביניהם.¹⁷ התפיסה הכרונוטופית, המשלבת את הזמן והמרחב ומזהה את המדבר עם הגלות, העצימה את משמעויותיו הלאומיות והתאולוגיות של מפעל ההתיישבות.¹⁸

הקוד המרחבי שהתפתח בתרבות העברית שיקף את כפל פניו של המדבר כ'לא מקום', שהוא מרחב ספי המשולב בסיפור המיתי של יציאת מצרים והתגבשות העם היהודי, וכ'מרחב שכנגד' שמייצג את יחסי הניגוד והעוינות כלפי 'המקום' היהודי ומשום כך נמצא במאבק עם היישוב היהודי. שתי משמעויות אלה של המדבר מהדהדות בסוגי שיח שונים שנדונים בספר.

בפרק השני אני מתמקדת במשיכה של המתיישבים היהודים שבאו מאירופה לקדם המדבר, שהייתה מעוגנת בתפיסה רומנטית שלו כמרחב מיתי המשמר את המורשת התרבותית הקדומה של עם מתקופת המקרא. המעמד הסמלי של המזרח במסורת היהודית, שבא לידי ביטוי בתפילות, בפיוטים ובטקסים דתיים, חיזק תפיסה זו. הגישה הרומנטית למדבר שאבה גם מתפיסות אוריינטליסטיות שהיהודים האירופים היו שותפים להן, אשר ראו במדבר מרחב שנמצא מחוץ לרצף הזמן ההיסטורי ולפיכך עמיד בפני שינוי.¹⁹ התפיסה המיתית של המדבר ראתה קרבה תרבותית בין תושביו הבדואים לאבות המקראיים ומקור השראה לבניית הזהות והתרבות העברית המודרנית. הדיון בפרק מתחקה אחר הכמייה הנוסטלגית לעבר הקדום שהביאה חלק מהמתיישבים הציונים ובני הנוער לאמץ אפיונים תרבותיים של ערבים פלסטינים וליצור זהות היברידית 'יהודית בדואית' שתסייע בהבניה מחודשת של זהות עברית ילידית. המשיכה הרומנטית לקדם המדבר התבטאה ביצירת שירים, ריקודים ועבודות אמנות סביב מוטיבים הקשורים למרחב המדברי. ככל שהתעצם הסכסוך בין היהודים לערבים חל כרסום הדרגתי

16 ראו זרובבל, שורשים משוחררים, עמ' 13-36; רז-קרקוצקין, 'גלות בתוך ריבונות'. לדיון רחב יותר על נרטיבים של דעיכה, ראו א' זרובבל, מפות זמן, עמ' 16-18.

17 קרן גרומברג משתמשת במושג של פוקו, 'הטרופיה', להדגיש את הניגוד שבין היישוב למדבר. ראו גרומברג, מקום ואידיאולוגיה, עמ' 30-32.

18 על התפיסה הכרונוטופית ראו בכטין, הכרונוטופ.

19 סעיד, אוריינטליזם.